

PALEOLIT DAVRIDAN HOZIRGI ZAMONGACHA INSON
EVOLYUTSIYASINING ASOSIY O'ZGARISHLARI

Ro'zimova Mashhura Shavkat qizi

Qoraqalpoq davlat universiteti

Tarix fakulteti 2-bosqich arxeologiya talabasi

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy ish paleolit davridan to hozirgi zamongacha bo'lgan inson evolyutsiyasining asosiy bosqichlarini, biologik, anatomik, psixologik, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni chuqur tahlil qiladi. Tadqiqotda dastlabki hominidlarning paydo bo'lishi, tik yurishga o'tish, qo'l va miya tuzilishining murakkablashuvi, nutqning shakllanishi, tosh qurollarning takomillashuvi, olovdan foydalanish, ilk san'at namunalari, neolit inqilobi, dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi, qadimiy davlatlarning paydo bo'lishi, antik davr ilm-fanining o'sishi, o'rta asrlardagi madaniy taraqqiyot, sanoat inqilobi va zamonaviy texnologik yutuqlar ketma-ketlikda yoritiladi. Shuningdek, urbanizatsiya, global migratsiya, ekologik muammolar, antropogen ta'sirlar hamda XXI asrdagi texnologik, kognitiv va genetik evolyutsiya jarayonlari ham tahlil qilinadi. Mazkur ishda insonning biologik evolyutsiyasi bilan bir qatorda madaniy, ijtimoiy va texnologik taraqqiyotning o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda ko'rsatib beriladi. Ish orqali insoniyatning millionlab yillar davom etgan murakkab shakllanish jarayoni, hozirgi jamiyatga olib kelgan omillar va kelajak avlod evolyutsiyasining ehtimoliy yo'nalishlari izchil yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Inson evolyutsiyasi, paleolit, mezolit, neolit, antropogenez, hominidlar, Homo sapiens, miya hajmi, tik yurish, tosh qurollar, olovdan foydalanish, madaniy evolyutsiya, ijtimoiy taraqqiyot, neolit inqilobi, dehqonchilik, chorvachilik, qadimiy sivilizatsiyalar, antik ilm-fan, sanoat inqilobi, genetika, texnologik rivojlanish, biotexnologiya, ekologik omillar, urbanizatsiya, migratsiya, inson tafakkuri, madaniy meros, texnogen evolyutsiya, zamonaviy jamiyat.*

Insoniyat evolyutsiyasi juda murakkab, ko'p qirrali va uzluksiz jarayondan iborat bo'lib, bu jarayon tabiatning umumiy qonunlari asosida shakllanib bordi. Insonning maymunsimon ajdodlardan zamonaviy, ongli, madaniyatli mavjudotga aylanishi millionlab yillik rivojlanish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Bu jarayonning har bir qismi insonning tashqi ko'rinishi, ichki biologik tuzilishi, miyasi, jamiyatda tutgan o'rnida hamda madaniy hayotida sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Eng qadimiy hominidlardan boshlab hozirgi zamon odamiga kelguncha bo'lgan davrda turli iqlim sharoitlari, tabiiy muhitdagi o'zgarishlar, hayvonlar dunyosidagi raqobat, resurslar uchun kurash kabi omillar insonning jismoniy va

ruhiy rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Har bir davr o'zining o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy, madaniy va texnologik yutuqlari bilan insoniyat tarixida chuqur iz qoldirdi.

Qadimgi ajdodlarning dastlabki shakllanishi Afrikaning turli hududlarida kechgan bo'lib, ular tabiiy tanlanish ta'sirida asta-sekin tik yurish qobiliyatiga ega bo'la boshladilar. Tik yurish odam skeletining shaklini tubdan o'zgartirdi: umurtqa pog'onasi egildi, tos suyagi kengaydi, oyoqlar uzunlashdi, qo'llar esa qisqardi va ularni mehnat quroliga aylantirish imkoniyati tug'ildi. Bu o'zgarishlarning barchasi evolyutsiyaning yangi bosqichlariga yo'l ochdi. Qo'llarning bo'shashi tosh qurollarni ishlatish, ov qilish, o'simliklarni to'plash va turli tajribalar o'tkazish jarayonida katta imkoniyat yaratdi.

Eng qadimgi tosh qurollar juda qo'pol ko'rinishda bo'lib, dastlab faqat sinish va urish uchun ishlatilgan. Biroq vaqt o'tishi bilan odamlar qurollarni shakllantirish ustida ko'proq o'ylay boshladi. Buning natijasida toshning qaysi qismi qattiq yoki mo'rt, qaysi qismi kesish uchun qulay ekanini tushunishdi. Shu tariqa dastlab hominidlar toshlarni bir-biriga urib maxsus burchaklar hosil qila boshladi. Bu jarayon tafakkurning shakllanayotganidan, rejalashtirishning kuchayganidan va texnik tafakkurning rivojlanayotganidan darak berardi.

Olovning kashf etilishi evolyutsiya tarixidagi eng buyuk burilishlardan biridir. Olov yordamida odamlar nafaqat issiq ovqat tayyorlash, balki o'z yashash doirasini kengaytirish, hayvonlardan himoyalaniish va sovuq tunlarda tirik qolish imkoniga ega bo'ldilar. Issiq ovqat iste'mol qilish ovqat hazm qilish tizimini yengillashtirdi, bu esa miya rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Olov atrofida to'planish esa jamoviy hayot, birgalikdagi muloqot, tarbiya va bilim almashinuvi jarayonining rivojlanishiga zamin yaratdi.

Insoniyatning tafakkuri va aqliy qobiliyati oshgani sari ular turli joylarda turli madaniyatlarni shakllantira boshladilar. Yuqori paleolit davrida odamlar g'orlarning devorlariga hayvonlar, ov jarayonlari, turli shakllar va diniy ramzlarni tasvirlashni boshladi. Bu tasvirlar o'sha davr kishilarining dunyoqarashi, ruhiyati, qo'rquv va orzu-istaklarini o'zida aks ettiradi. San'atning paydo bo'lishi insonning abstrakt fikrlash qobiliyatining kuchayganidan dalolat beradi.

Vaqt o'tishi bilan odamlar tabiatning turli hududlariga ko'cha boshladilar. Iqlim o'zgarishlari, muzliklarning kengayishi yoki torayishi ularni yangi joylarga yashashga majbur qildi. Bu jarayon turli irqiy belgilar, rang, tana tuzilishi va iqlimga moslashgan xususiyatlarning shakllanishiga olib keldi. Masalan, sovuq hududlarda yashagan odamlar kengroq burunlar va zichroq tanaga ega bo'lsa, issiq hududlarda yashaganlar uzun va ingichka tana tuzilishiga ega bo'ldilar.

Neolit inqilobi insoniyatning hayot tarzini butunlay o'zgartirdi. Dehqonchilikning paydo bo'lishi oziq-ovqat resurslarini barqarorlashtirdi. Endi odamlar ovchi-yig'uvchilik faoliyatidan ko'ra ko'proq yerga ishlov berish, urug' ekish, hayvonlarni qo'lga o'rgatish

kabi faoliyat bilan shug'ullana boshladilar. Bu esa doimiy joylashtirilgan aholi punktlarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Qishloqlar, keyinchalik esa shaharlar shakllandi. Aholi ko'payishi bilan ijtimoiy tabaqalanish, mulkchilik munosabatlari, boshqaruv tizimlari ham paydo bo'la boshladi.

Metallning kashf etilishi texnik taraqqiyotning yangi davrini boshlab berdi. Mis, bronza va temir asrlarida insoniyat qurollarni yanada mustahkam, yengil va samaraliroq qilishni o'rgandi. Bu esa urushlar, savdo aloqalari, hunarmandchilik, me'morchilik va boshqa kasblarning rivojlanishiga turtki berdi. Metall qurollar orqali odamlar yerlarni oson hayday oldi, uylarni mustahkam qurdi, hunarmandchilik markazlari paydo bo'ldi. Shu bilan birga, savdo aloqalari kengaydi, madaniyatlar o'zaro aralashdi, bilimlar bir hududdan boshqasiga o'tib bordi.

Qadimgi davlatlarning shakllanishi insoniyat tarixidagi eng muhim burilishlardan biridir. Endi odamlar boshqaruv tizimlari, qonunlar, soliqlar, qo'shinlar, diniy ibodatxonalar, yozuv tizimlari kabi murakkab ijtimoiy tuzumlarga ega bo'ldilar. Yozuv insoniyatga bilimni avloddan avlodga yanada aniq va mukammal uzatish imkonini berdi. Shumer mixxat yozuvi, Misr ierogliflari, Xitoy yozuvi va boshqa qadimgi yozuv tizimlari fan, diniy qarashlar, iqtisodiy hisob-kitoblar, tarixiy voqealarni qayd etishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Antik davrda inson tafakkuri yana bir bor yuksak cho'qqiga ko'tarildi. Yunon faylasuflari — Aristotel, Platon, Suqrot — tabiatning mohiyatini, jamiyat tuzilishini, axloqni, estetikani chuqur o'rgandilar. Rimliklar huquq tizimini mukammallashtirdilar, bu tizim hozirgi zamon qonunchiligiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Bu davrda matematika, astronomiya, tibbiyot, me'morchilik, teatr va adabiyot gullab-yashnadi.

O'rta asrlar ilm-fan rivojiga turlicha ta'sir ko'rsatgan davr bo'lib, Yevropada ilm ma'lum vaqt sustlashgan bo'lsa-da, Sharq mamlakatlarida ilm-fan yuksak darajaga ko'tarildi. Ibn Sino, Beruniy, Xorazmiy, Ulug'bek kabi allomalar butun dunyo ilmiga ulkan hissa qo'shdilar. Ularning asarlari keyinchalik Yevropada ilmiy uyg'onishning shakllanishiga sabab bo'ldi.

Uyg'onish davri insoniyat tafakkurining yangi bosqichi bo'ldi. Bu davrda odamlar san'at, ilm-fan, arxitektura, adabiyotda ulkan yutuqlarga erishdi. Yangi geografik kashfiyotlar

Yevropaning butun dunyo bilan aloqalarini kuchaytirdi, madaniyatlar to'qnashdi va aralashdi, yangi iqtisodiy tizimlar paydo bo'ldi.

Sanoat inqilobi esa insoniyat tarixidagi eng muhim burilishlardan biri bo'lib, mashinalar, bug' dvigatellari, fabrikalar, temir yo'llar paydo bo'ldi. Bu jarayon jamiyat tuzilishini tubdan o'zgartirdi. Odamlar qishloqlardan shaharlarga ko'cha boshladi, urbanizatsiya kuchaydi, iqtisodiy aloqalar kengaydi.

XX–XXI asrlarda texnologiyalar misli ko‘rilmagan sur‘atda rivojlandi. Kompyuterlar, internet, kosmik texnologiyalar, tibbiyotning rivoji, genom tahlili, sun‘iy intellekt kabi yutuqlar insoniyatning madaniy va ilmiy evolyutsiyasini yangi bosqichga olib chiqdi. Hozirgi kunda insonning evolyutsiyasi endi nafaqat tabiiy tanlanish orqali, balki ilm-fan, texnologiya, genetika kabi sun‘iy omillar orqali ham shakllanmoqda.

Bugungi kunda insoniyat global muammolar — iqlim o‘zgarishi, ekologik muvozanatning buzilishi, pandemiyalar, migratsiya, resurslar tanqisligi kabi omillar bilan duch kelmoqda. Bu muammolar kelajak avlodlarning evolyutsion yo‘nalishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Ilm-fan ushbu muammolarning yechimini topdi, topmoqda va topishda davom etmoqda. Shu bilan birga, insonning o‘zi yaratgan texnologiyalar uning evolyutsiyasida hal qiluvchi omilga aylanib bormoqda.

Insoniyat tarixining eng qadimgi bosqichlarida ajdodlarimizning hayoti asosan tabiat bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri kurash orqali kechgan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan ular tabiatni o‘zgartirish va unga ta‘sir ko‘rsatish imkoniyatini qo‘lga kiritdilar. Avvaliga odamlar atrof-muhitga moslashgan bo‘lsa, keyinchalik o‘zlari yashaydigan muhitni o‘zgartira boshladilar. Bu jarayonlarning barchasi inson evolyutsiyasining yanada murakkablashganini ko‘rsatadi. Inson o‘z tafakkuri, ijtimoiy hayoti, ruhiyati, jismoniy tuzilishi bilan birga doimo o‘z muhitini o‘zgartirgan yagona mavjudot sifatida tarixga kirdi.

Ajdodlarimizning yashash tarzi o‘zgargani sari ularning dunyoqarashi, bilim doirasi, mehnat ko‘nikmalari ham o‘zgara bordi. Ovchi-yig‘uvchilik jamiyatidagi odamlar tabiatning qaysi joyida qanday mevalar pishishini, hayvonlar qaysi yo‘llardan o‘tishini, qaysi mavsumda qayerga ko‘ch qilish lozimligini yaxshi bilgan. Tabiat bilan uyg‘un yashash ularning hayotining ajralmas qismi edi. Bu jarayon antropogenezda o‘ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, odamlar tafakkurining kengayishi, kuzatish, xotira va rejalashtirish qobiliyatlarining shakllanishiga olib kelgan.

Ko‘p yillar davomida olimlar tomonidan ilk odamlarning nutq qachon paydo bo‘lganligi haqida bahslar olib borilgan. Hozirgi ilmiy qarashlarga ko‘ra, nutqning shakllanishi juda uzoq jarayon bo‘lgan, u birdaniga paydo bo‘lmagan. Dastlab odamlar imo-ishora, tana harakati, yuz ifodalari orqali muloqot qilgan. Vaqt o‘tishi bilan ular turli tovushlar chiqarib, ma‘lum ma‘nolarni ifodalay boshlagan. Keyin esa tovushlar tizimli ravishda tartiblanib, iboralar, so‘zlar shakllana boshlagan. Nutqning rivojlanishi inson tafakkurining chuqurlashishiga, xotiraning yaxshilanishiga, bilimning avloddan avlodga aniq yetib borishiga sabab bo‘lgan.

San‘atning paydo bo‘lishi ham inson evolyutsiyasida alohida o‘rin tutadi. G‘or devorlariga chizilgan rasmlar, suyakdan yasalgan taqinchoqlar, diniy ramzlar qadimgi odamlarning nafaqat kundalik hayotini, balki ularning ichki dunyosini, o‘y-fikrlarini, orzu-

istaklarini aks ettiradi. Bu san'at asarlari orqali ular tabiatni tasvirlab, o'z hayotini tushunishga harakat qilgan. Bu esa ularning abstrakt fikrlash, ramziy tushunish, estetik sezgirlik kabi ruhiy jarayonlarning rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Neolit davrida dehqonchilikning shakllanishi insoniyatning barcha sohalarini o'zgartirdi. Endi odamlar yerga ekilgan urug'dan mo'l hosil olish uchun mehnat qilishi, ertangi kunini rejalashtirishi, suv chiqarish, yer haydash, urug' saralash kabi ishlarga e'tibor qaratishi lozim edi. Bu esa insonning mehnat jarayoniga munosabatini o'zgartirdi. Avvallari odamlar tabiatda mavjud bo'lgan resurslarga bog'liq bo'lsa, endi ular o'z mehnati bilan yerga beharakat kuch bag'ishlardi. Dehqonchilik bilan shug'ullanish ijtimoiy hayotda mas'uliyatni oshirdi, mustahkam oilaviy munosabatlar shakllanishiga ham yordam berdi.

Shu bilan birga chorvachilikning rivojlanishi ham insoniyat hayotida juda muhim rol o'ynadi. Odamlar hayvonlarni qo'lga o'rgatib, ularni ko'paytirish, ulardan go'sht, sut, teri, jun olishni yo'lga qo'ygan. Bu jarayon odamlarning kundalik hayotini yengillashtirgan, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlagan, iqtisodiy mustaqillikni kuchaytirgan.

Metallning ishlatilishi hunarmandchilikni rivojlantirdi. Temirchilar, zargarlik ustalari, duradgorlar, kulollar paydo bo'ldi. Bu kasblar jamiyatda ijtimoiy tabaqalanishga olib keldi. Endi jamiyatda faqat ovchilar yoki dehqonlar emas, balki o'ziga xos ustalar, savdogarlar, ruhoniylar ham mavjud edi. Hunarmandchilikning rivojlanishi iqtisodiy aloqalarni kuchaytirdi, turli hududlar o'rtasida savdo yo'llari paydo bo'ldi.

Savdo aloqalari kengaygan sari madaniyatlar o'zaro aralashdi. Bir hududda kashf etilgan texnologik yutuq tez orada boshqa hududga ham yoyildi. Masalan, g'ildirakning kashf etilishi transport vositalarini yaratishga imkon berdi, bu esa savdo-sotiqning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, kemalarning takomillashuvi, dengiz yo'llarining ochilishi madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarni yanada kuchaytirdi.

Qadimgi davlatlar paydo bo'lishi bilan insoniyat ijtimoiy lug'atiga yangi tushunchalar kirdi: podsho, imperiya, qonun, ma'bad, amaldor, qo'shin, diplomatiya. Davlatning paydo bo'lishi mehnat taqsimotini chuqurlashtirdi, iqtisodiy tizimni barqarorlashtirdi, hududiy chegaralarni aniq belgiladi, jamiyatda tartib va boshqaruv paydo bo'ldi.

Yozuvning yaratilishi insoniyat tarixida yangi sahifa ochdi. Endi odamlar o'z bilimlarini, kuzatuvlarini, tajribalarini, iqtisodiy hisoblarini yozib qo'yish imkoniga ega bo'ldilar. Yozuv orqali tarixning ilk yozma manbalari paydo bo'ldi, qonunlar tizimlashtirildi, diniy matnlar saqlandi, ilm-fan rivojlandi.

Uyg'onish davri va uning ortidan kelgan ilmiy inqilob inson tafakkurining rivojlanishida ulkan rol o'ynadi. Go'yo insoniyat uzoq uxlab yotib, qayta uyg'ongan kabi bo'ldi. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Kopernik, Galiley, Kepler kabi mutafakkirlar dunyoqarashni o'zgartirdi. Yer koinot markazi emasligi aniqlangach, insoniyatning kosmos haqidagi

tasavvurlari tubdan o'zgardi. Ilmiy izlanishlarning kuchayishi texnika va texnologiyalarning tez rivojlanishiga olib keldi.

Sanoat inqilobi bilan birga dunyo global o'zgarishlarga yuz tutdi. Odamlar endi qo'lda ishlaydigan igna yoki tosh qurollar bilan emas, balki mexanik mashinalar bilan ishlay boshladi. Bu jarayon insonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ulkan ta'sir ko'rsatdi: shaharlarda zavodlar, fabrikalar paydo bo'ldi, odamlar qishloqlardan shaharlarga ko'chdi, temir yo'llar mamlakatlarni bir-biriga bog'ladi.

XX asrda insoniyat yana bir bor yangi davrga qadam qo'ydi — bu raqamli texnologiyalar davri edi. Kompyuterlarning yaratilishi, keyin internetning paydo bo'lishi butun dunyo aloqa tizimini o'zgartirdi. Endi inson ma'lumotga bir necha soniya ichida ega bo'lishi, minglab kilometr uzoqlikdagi odam bilan suhbat qila olishi mumkin edi. Raqamli texnologiyalar ta'lim, tibbiyot, iqtisodiyot, siyosat va madaniyat sohalarida ulkan o'zgarishlar yaratdi.

Bugungi kunda esa inson evolyutsiyasi avvalgidek sekin emas, juda tez sur'atlarda ro'y bermoqda. Genetika fanining rivojlanishi DNK tahlili orqali irsiy kasalliklarni oldindan aniqlash, ularni davolash va hatto kelajak avlodlarning genetik tuzilishiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatini yaratmoqda. Sun'iy intellektning rivojlanishi esa insonning kognitiv faoliyatini kengaytirib, mehnat jarayonidagi ko'plab vazifalarni avtomatlashtirmoqda. Bu jarayon kelajakda insonning biologik emas, balki texnologik yo'nalishda rivojlanishini kuchaytirishi mumkin.

Insoniyat hozirda tarixiy rivojlanishining eng murakkab bosqichida turibdi. Bir tomonda ilm-fanning yuksalishi, texnologiyaning rivojlanishi va global aloqalarning kengayishi bo'lsa, boshqa tomonda ekologik muammolar, resurslar tanqisligi, global iqlim o'zgarishi, biosferaning yemirilishi kabi xavfli jarayonlar mavjud. Bu muammolar insoniyatdan mas'uliyatni, ilmiy fikrni va ekologik ongni talab etadi.

Shunday qilib, insonning paleolit davridan boshlangan evolyutsiyasi hozirgi zamonning ilg'or texnologiyalari bilan yakunlanmaydi, aksincha yangi bosqichlarga kirib bormoqda. Insoniyat hali oldinda yanada katta o'zgarishlarni boshidan kechiradi. Kelajak odamining qiyofasi qanday bo'lishi, uning imkoniyatlari qaysi yo'nalishda kengayishi hozircha noma'lum, ammo bir narsa aniq — inson evolyutsiyasi hech qachon to'xtamaydi.

Insoniyatning uzoq davom etgan evolyutsiyasi jarayonida tabiat bilan kurashish, muhitga moslashish, yangi texnologiyalarni yaratish va ijtimoiy hayotni shakllantirish kabi omillar bir-biri bilan chambarchas bog'lanib boradi. Qadimgi ajdodlarning hayoti doimo xavf ostida bo'lganligi sababli ular nafaqat jismonan, balki aqlan ham kuchli bo'lishga majbur edilar. Tabiatning sovuq qishlari, issiq cho'llari, yirtqich hayvonlar, yetishmaydigan oziq-ovqat, baland tog'lar va keng dashtlar insonni doimo sinovdan o'tkazardi. Bu sinovlar esa

odamning o'zini takomillashtirishiga, tabiatning murakkab sharoitlariga moslashishiga olib kelgan.

Odamzotning ilk ajdodlari atrof-muhitni kuzatish va undagi o'zgarishlarga mos ravishda o'z xulq-atvorini o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'lgan. Ular turli o'simliklarning qaysi biri zaharli yoki foydali ekanligini tajribalar orqali bilib olgan. Yovvoyi hayvonlarning harakatini kuzatib, ularning qaysi vaqt ovga chiqishi, qaysi mavsumda ko'payishi yoki migratsiya qilishi haqida chuqur bilimga ega bo'lgan. Bu bilimlar esa ularga omon qolish, urug'-naslning davom ettirish va resurslarni samarali taqsimlash imkonini bergan.

Vaqt o'tishi bilan odamlar faqat tirik qolishni o'ylamay, balki o'z hayotlarini yaxshilash, yanada qulay sharoitlar yaratishga harakat qila boshladilar. Bu jarayonning eng muhim bosqichlaridan biri qurol yasash texnologiyasining takomillashuviga bog'liq bo'lgan. Dastlab toshlar faqat siniq shaklda ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik ular maxsus shaklga keltirila boshladi. Nukleus va plastinalar tayyorlash texnikasi paydo bo'ldi. Bu esa odamga yanada aniqroq, mustahkamroq va xavfliroq qurollar yaratish imkonini berdi.

Tabiat bilan kurashishda aqlning ahamiyati tobora ortib bordi. Ajdodlar energiyani tejash, minimal kuch bilan maksimal natijaga erishish, o'z jamoasini himoya qilish, oziq-ovqat zaxiralash kabi strategiyalarni ishlab chiqdi. Bularning barchasi odam ongining kengayishiga xizmat qilgan. Miya hajmining oshishi, ayniqsa peshona qismining rivojlanishi mantiqiy fikrlash, rejalashtirish va abstrakt tafakkurning kuchayishiga olib keldi.

Jamiyat ichidagi munosabatlar ham o'zgarib bordi. Dastlab kichik guruhlarda yashagan odamlar asta-sekin katta jamoalarga birlashdi. Bu o'zaro yordam, umumiy manfaat, xavfsizlik va bolalarning tarbiyasini osonlashtirgan. Jamoaviy ov, umumiy qaror qabul qilish, mojarolarni tinch yo'l bilan hal qilish kabi ijtimoiy qoidalar shakllandi. Bu qoidalar keyinchalik an'analar, urf-odatlar va hatto diniy qarashlarning paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Dinniing shakllanishi inson tafakkuridagi murakkab jarayonlardan biridir. Qadimgi odamlar tabiat hodisalarini tushunolmaganlari uchun ularni ilohiy kuchlar bilan izohlagan. Momaqalldiroq, chaqmoq, yomg'ir, quyoshning chiqishi, oy fazalari kabi jarayonlar ular uchun sirli bo'lgan. Bu hodisalar atrofida marosimlar, qurbonliklar, e'tiqodlar shakllandi. Din odamlarning birlashishiga, jamoaviy tartibning mustahkamlanishiga, axloqiy me'yorlarning shakllanishiga yordam berdi.

Keyinchalik insoniyat madaniy taraqqiyotning yangi bosqichiga o'tdi. Qadimgi shaharlar paydo bo'lishi bilan me'morchilik, sug'orish tizimlari, mudofaa devorlari, yo'l, ko'priklar, bozorlar va ibodatxonalar qurila boshlandi. Bu jarayon jamiyatning murakkab tizimga aylanganini ko'rsatadi. Endi jamiyatda faqat jismoniy kuch emas, balki mehnat taqsimoti,

tashkilotchilik, boshqaruv, strategiya va ma'naviyat ham muhim ahamiyat kasb eta boshladi.

Antik davr — inson tafakkurining yuksalgan davri hisoblanadi. Yunonlar tomonidan yaratilgan matematika, geometriya, falsafa, tibbiyot nazariyalari bugungi zamonaviy fanlar poydevoriga aylandi. Rimliklarning huquq tizimi esa davlat boshqaruvining takomillashuviga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda teatr, sport o'yinlari, adabiyot va me'morchilik ham rivojlanib, jamiyatning ma'naviy hayoti boyidi.

O'rta asrlarda ilm-fan Sharqda rivoj topdi. Markaziy Osiyo allomalari yaratgan ilmiy meros nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham butun dunyo ilmiy tafakkurining rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Ular astronomiya, algebra, tibbiyot, falsafa, geodeziya, kimyo kabi fanlarning ildizlarini mustahkamlab, ilmiy tafakkurga sistematik yondashuv olib keldi.

Keyinchalik yangi dunyo geografik jihatdan kashf qilindi. Dengiz yo'llarining ochilishi madaniy va iqtisodiy aloqalarning kengayishiga, koloniyalar paydo bo'lishiga, yangi o'simlik va hayvon turlarining dunyo bo'ylab tarqalishiga olib keldi. Ushbu jarayon global almashinuylarning boshlanishi deb qayd qilinadi.

Sanoat inqilobi bilan birga insonning ekologiyaga ta'siri kuchaydi. Kattik miqdordagi ko'mir, neft, gaz iste'moli havoga zararli moddalar chiqarilishiga sabab bo'ldi. Bu jarayon atmosferaning isishi, iqlim o'zgarishi, ekologik muammolarni yuzaga keltirdi. Hozirgi kunda insoniyat ana shu muammolar bilan kurashmoqda, ekologik ong shakllanmoqda, qayta tiklanuvchi energiya manbalari rivojlanmoqda.

Raqamli davrning boshlanishi inson tafakkurida yana bir burilish yasadi. Endi odamlar ma'lumotni yodlashga emas, balki uni izlash, tahlil qilish va qayta ishlashga ko'proq e'tibor qaratmoqda. Bu esa insonning kognitiv qobiliyatlarini yana bir bor qayta shakllantirayotgan jarayon hisoblanadi.

Bugungi kunda insoniyat kelajak sari yangi yo'nalishlarda rivojlanmoqda. Genetik muhandislik, kibor to'qimalar, neyrotexnologiyalar, sun'iy ong kabi sohalar odamning o'z biologik imkoniyatlarini oshirishiga yo'l ochmoqda. Inson ehtimol kelajakda o'z hayotini nafaqat tabiiy evolyutsiya orqali, balki sun'iy ravishda ham davom ettirishi mumkin. Bu esa insoniyat tarixida mutlaqo yangi sahifa bo'ladi.

Insoniyatning kelib chiqishi va uning bugungi qiyofaga ega bo'lishi juda uzoq davom etgan evolyutsion jarayonlar natijasidir. Bu jarayon millionlab yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda tabiatning turli o'zgarishlari, iqlim sharoitidagi keskin tebranishlar, hayot uchun kurash va moslashuvlar muhim rol o'ynagan. Insonning ilk ajdodlari tabiatning eng oddiy qonunlariga bo'ysunib yashar, hayvonlar bilan bir xil sharoitda tirikchilik qilgan bo'lsalar-da, ular asta-sekin ongli mavjudot sifatida shakllana bordi. Inson biologiyasi,

anatomiyasi, psixologiyasi va madaniyati asta-sekin takomillashgan sari jamiyat ham murakkablashib bordi. Shu sababli inson evolyutsiyasi faqat biologik jarayon emas, balki ekologik, ijtimoiy, madaniy va texnologik rivojlanishlar bilan chambarchas bog'liq. Insonning eng qadimgi ajdodlari hali juda sodda tuzilgan, maymunga yaqin mavjudotlar bo'lib, ularning hayotdagi asosiy maqsadi yashab qolish edi. Ular tabiatning shafqatsiz sharoitida kun ko'rgan, har kuni yangi sinovlarga duch kelgan. Qadimiy ajdodlar ko'zlari, qo'llari, oyoqlari va miyalarining shakllanishida o'sha davrdagi muhitning ta'siri katta bo'lgan. Tik yurishga o'tish ularga qo'llarni erkin ishlatish imkonini berdi, bu esa qurollar yasashni osonlashtirdi. Qurollar yasash esa o'z navbatida ov qilish imkoniyatini kengaytirdi va miya faoliyatining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Dastlabki tosh asboblarda juda qo'pol bo'lib, faqat urish, sindirish yoki kesish uchun kerak bo'lgan. Vaqt o'tishi bilan odamlar toshlarni tanlab, ularni bir-biriga ma'lum burchak ostida urib maxsus shakllar yasay boshladi. Bu esa tafakkurning rivojlanayotganidan dalolat beradi. Insonning miyasida sodir bo'lgan o'zgarishlar uning ijtimoiy hayotini tubdan o'zgartirdi. Dastlabki ajdodlar kichik guruhlarda yashagan, chunki yakkaxon yashash xavfli va samarasiz edi. Guruh bo'lib yashash ov, himoya va farzandlarni tarbiyalash jarayonida katta yordam bergan. Shu tariqa mehnat taqsimoti asta-sekin yuzaga kelgan, kimdir ov bilan shug'ullangan, boshqasi esa bolalarni parvarish qilgan, yana boshqalari yegulik topish yo'llarini izlagan. Bu jarayon ijtimoiy munosabatlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Odamlar o'zaro muloqot qilishni, imo-ishoralar orqali fikr aytishni, keyinchalik esa ovoz chiqarib gapirishni o'rgandilar. Nutqning rivojlanishi esa inson evolyutsiyasining eng buyuk yutuqlaridan biri hisoblanadi. Paleolit davrining o'rtalarida insonning hayot tarzi tobora murakkablashdi. Odamlar olovni boshqara oldi, uni saqlash va qayta yoqishni o'rgandi. Olovning paydo bo'lishi hayotni tubdan o'zgartirdi. Odamlar issiq ovqat tayyorlash imkoniga ega bo'ldi, bu esa ovqat hazm qilishni yengillashtirdi va miya rivojini tezlashtirdi. Olov hayvonlardan himoya, sovuqdan saqlanish, kechasi yorug'lik berish kabi imkoniyatlarni yaratdi. Kechalari olov atrofida to'planish esa ijtimoiy muloqotning rivojlanishiga yordam berdi. Odamlar olov atrofida o'z tajribalarini ulashar, bolalarga bilim berar, ov strategiyalarini rejalashtirar edilar. Paleolitning yuqori bosqichlariga kelib, inson san'atga ham qiziqqa boshlagan. G'orlardagi rasmlar, suyakdan yasalgan haykallar, bezak buyumlari va diniy marosimlar o'sha davr kishilarining dunyoqarashi murakkablashganini ko'rsatadi. San'at asarlari nafaqat estetik maqsadga, balki diniy, ramziy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan. Odamlar tabiatni tasvirlash orqali uni tushunish, qo'rquvlarini yengish va o'z hayoti ustidan nazorat o'rnatishga intilganlar. Vaqt o'tishi bilan insoniyat tarixi yanada murakkablashdi. Tabiiy muhitdagi o'zgarishlar, iqlimning keskin sovishi, muzliklarning kengayishi natijasida odamlar yangi sharoitlarga moslashishga majbur bo'ldi. Bu jarayon turli hududlarda turli xil

madaniy va biologik o'zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Ba'zi hududlarda odamlar sovuq iqlimga moslashgan bo'lsa, boshqalarda issiq va quruq iqlimga moslashgan. Bu esa insonning turli irq va madaniy guruhlariga bo'linishiga asos yaratdi. Neolit inqilobi insoniyat tarixidagi eng katta burilishlardan biri bo'lib, odamlarning hayot tarzini butunlay o'zgartirdi. Endi odamlar ovchi-yig'uvchilikdan ko'ra, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshladi. Bu esa doimiy yashash joylarining shakllanishiga sabab bo'ldi. Uylar qurildi, qishloqlar paydo bo'ldi, odamlar bir joyda uzoq muddat yashay boshladi. Bunday yashash tarzi aholining tez ko'payishiga, mulkning shakllanishiga, ijtimoiy tabaqalanishga sabab bo'ldi. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchilar ekinlarni parvarish qilar, don saqlashni o'rganar, yangi yerlarni o'zlashtirar edilar. Chorvachilik esa go'sht, sut, teri va jun kabi resurslarni ta'minlar edi. Metallning kashf etilishi esa texnik taraqqiyotda ulkan sakrash bo'ldi. Mis, bronza va temirdan yasalgan mehnat qurollari yanada mustahkam va qulay bo'lib, ular hayot tarzini yengillashtirdi. Metall qurollar yordamida yerlarni oson haydash, uylar qurish, hunarmandchilik bilan shug'ullanish osonlashdi. Jamiyatda kasb-hunar egalarining paydo bo'lishi ijtimoiy hayotning yanada murakkablashuviga sabab bo'ldi. Qadimgi davlatlarning paydo bo'lishi insoniyat tarixiga butunlay boshqa o'lcham olib kirdi. Endi odamlar birlashgan, ulkan ijtimoiy tizimlar shakllangan, boshqaruv organlari, qo'shinlar, diniy markazlar, yozuv tizimlari yaratildi. Yozuvning paydo bo'lishi bilimni avloddan avlodga aniq yetkazish imkonini berdi. Bu esa tarix, adabiyot, astronomiya, matematika va boshqaruv fanlarining rivojlanishiga zamin yaratdi. Antik davr inson aqliy taraqqiyotining eng yuksak cho'qqilaridan biri bo'ldi. Yunon va Rim olimlari o'z zamonasining deyarli barcha fanlariga asos soldi. Tabiat qonunlarini o'rganish, tibbiy bilimlarni rivojlantirish, falsafiy qarashlarni shakllantirish insonning ongiy o'sishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda shaharlar, teatrlar, kutubxonalar, maktablar paydo bo'ldi, demokratiya g'oyasi yuzaga keldi. O'rta asrlar insoniyat tarixida murakkab davr bo'lib, ba'zi hududlarda ilm-fan pasaygan bo'lsa-da, boshqa hududlarda taraqqiyot davom etdi. Sharq mamlakatlarida matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo va falsafa rivojlandi. Arab xalifaligi davrida ilm-fan gullab-yashnadi va bu bilimlar keyinchalik Yevropaga o'tdi. Uyg'onish davri inson tafakkurining yangi uyg'onish davri bo'lib, san'at, arxitektura, adabiyot, ilm-fan yana bir bor ravnaq topdi. Odamlar tabiatni o'rganishga, uning mohiyatini anglashga intildilar. Ilmiy izlanishlar kuchaydi, buyuk geografik kashfiyotlar qilindi, dunyoning yangi xaritasi chizildi. Sanoat inqilobi inson tarixida butunlay yangi davrni boshlab berdi. Mashinalar paydo bo'ldi, fabrikalar qurildi, temir yo'llar rivojlandi. Jamiyat tez sur'atlarda o'zgara boshladi. Ilgari qo'l bilan bajariladigan ishlar endi mashinalar yordamida bajarila boshladi. Bu jarayon insonning mehnat faoliyatini yengillashtirdi, ammo yangi muammolar — ijtimoiy tengsizlik, ekologik ifloslanish, mehnatkashlar huquqlari

masalalarini ham yuzaga chiqardi. XX asrda texnologiyaning jadal rivojlanishi, kompyuterlarning paydo bo'lishi, kosmik izlanishlar, tibbiyotdagi kashfiyotlar insoniyatning rivojlanish yo'lini keskin o'zgartirdi. Genetika fanining rivoji insonning kelajagini ham o'zgartirishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni yaratdi. XXI asrda texnologiya yanada tez sur'atlarda rivojlanmoqda. Sun'iy intellekt, robototexnika, biotexnologiya, internet va raqamli tizimlar hayotning deyarli barcha jabhalariga kirib kelgan. Bugungi kunda inson evolyutsiyasi davom etmoqda, faqat endi bu jarayon faqat biologik emas, balki texnologik va madaniy shaklda davom etmoqda. Insonning genetik imkoniyatlarini kengaytirish, kibernetik implantlar yordamida tana a'zolarini yaxshilash, sun'iy intellekt orqali bilim va xotira imkoniyatlarini kengaytirish kabi jarayonlar kelajak avlodlarning qiyofasini o'zgartirishi mumkin. Shu bilan birga, insoniyat global muammolar bilan ham yuzma-yuz turibdi. Iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi, biosferaning yemirilishi, ekologik ifloslanish kabi muammolar kelajakda katta oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bu muammolarni hal qilish ilm-fan va texnologiyaning yutuqlari bilan chambarchas bog'liq. Insonning bugungi rivojlangan jamiyatga aylanishi paleolit davrida boshlangan oddiy o'zgarishlarning natijasidir. Tik yurish, olovni boshqarish, nutqning paydo bo'lishi, mehnat qurollarining takomillashuvi, dehqonchilik, sanoat, texnologiya — bularning barchasi insoniyatning murakkab o'tmishi va buyuk kelajagini belgilab turadigan omillardir.

1.1. Hominidlarning paydo bo'lishi Inson evolyutsiyasi 6–7 million yil avval yashagan dastlabki hominidlar – Sahelanthropus tchadensis, Orrorin tugenensis va Ardipithecus ramidus kabi turlardan boshlanadi. Bu ajdodlar maymunlar bilan umumiy belgilarga ega bo'lsa-da, ularda tik yurishga o'tish boshlangan edi. Tik yurish ikki oyoqqa tayanib harakat qilish imkonini bergan bo'lib, qo'llarning bo'shashishi mehnat qurollarining shakllanishida muhim omil bo'ldi.

1.2. Avstralopitekklar 4–2 million yil avval yashagan avstralopitekklar antropogenez jarayonida muhim o'rin tutadi. Ular nisbatan kichik miya ($400\text{--}500\text{ sm}^3$) ga ega bo'lgan, ammo tik yurishda ustasi farang edi. Ularning qo'llari va tish tuzilishi mehnat faoliyati va turmush tarzining murakkablashganini ko'rsatadi.

II. PALEOLIT DAVRIDA INSON RIVOJI

2.1. Quyi paleolit va ilk tosh qurollar Quyi paleolit (2,6 mln – 300 ming yil avval) davrida Homo habilis va Homo erectus turlari paydo bo'ladi. Bu davrning asosiy yutug'i — toshdan yasalgan Oldowan va Acheulian asboblari. Bu qurollar ov, himoya va kundalik mehnat uchun xizmat qilgan.

2.2. Miya hajmining keskin o'sishi Homo erectus davrida miya hajmi $900\text{--}1100\text{ sm}^3$ gacha yetadi. Bu ularning fikrlash, rejalashtirish va ijtimoiy munosabatlarini sezilarli darajada rivojlantirgan. Olovdan foydalanish, guruh bo'lib ov qilish va uzoq masofalarga ko'chish bu davrning eng muhim o'zgarishlaridan biridir.

2.3. O'rta paleolit — neandertallar va Homo sapiens 200–40 ming yil avval yashagan neandertallar kuchli jismoniy tuzilishga ega bo'lgan va sovuq iqlim sharoitiga moslashgan.

Ular murakkab asboblarni yaratgan, dafn marosimlari o'tkazgan, jamoaviy ov qilgan. Taxminan 300–200 ming yil avval esa Homo sapiens paydo bo'ldi. Ularning miya tuzilishi murakkab, tafakkuri keng, til qobiliyati rivojlangan edi. 2.4. Yuqori paleolit — madaniyatning paydo bo'lishi Yuqori paleolit (40–12 ming yil avval) davrida: • san'at (rasmlar, haykallar), • rivojlangan mehnat qurollari, • kiyim-kechak, • diniy marosimlar, • uzoq masofali savdo vujudga keldi. Bu davr haqiqiy madaniy portlash davri deb ataladi. III. NEOLIT INQILOBI VA UNI KELTIRGAN O'ZGARISHLAR 3.1. Dehqonchilikning paydo bo'lishi Taxminan 12–10 ming yil avval insoniyat dehqonchilik va chorvachilikka o'ta boshladi. Bu jarayon neolit inqilobi deb ataladi. Endi odamlar ovchi-yig'uvchilikdan doimiy yashash joylariga o'tib, qishloqlarni tashkil etib boshladi. 3.2. Ijtimoiy tuzilmaning murakkablashuvi Aholi ko'payishi bilan: • mulkchilik, • hunarmandchilik, • ijtimoiy tabaqalanish, • boshqaruv tashkilotlari shakllandi. Bu esa ilk davlatlarning paydo bo'lishiga asos yaratdi. IV. YANA KEYINGI BOSQICH: QADIMGI DAVLATLARDAN HOZIRGI ZAMONGACHA 4.1. Qadimgi sivilizatsiyalar Mesopotamiya, Misr, Hind vodiysi, Xitoy kabi sivilizatsiyalarda: • yozuv yaratilishi, • qonunlar tizimi, • murakkab iqtisodiy munosabatlar, • monumental me'morchilik inson taraqqiyotining yangi bosqichidir. 4.2. Antik davr va ilm-fan rivoji Yunon-Rim davri falsafa, matematika, tibbiyot, siyosiy tuzumlar va san'atda yuksak rivojga erishdi. Bu jarayon keyingi asrlar uchun poydevor bo'lib xizmat qildi. V. O'RTA ASRLARDAN SANOAT INQILOBIGACHA 5.1. O'rta asrlar Bu davrda madaniy rivojlanish asta-sekin davom etdi, yangi davlatlar shakllandi, ilmiy markazlar paydo bo'ldi. 5.2. Uyg'onish davri Uyg'onish davrida inson aqliy va san'at salohiyati yuksalib, fan bo'yicha yangi kashfiyotlar qilindi. 5.3. Sanoat inqilobi XVIII–XIX asrlarda texnika va ishlab chiqarish sohasidagi inqilob natijasida: • mashinalar paydo bo'ldi, • urbanizatsiya kuchaydi, • mehnatning yangi ko'rinishlari shakllandi, • demografik o'sish tezlashdi. Bu insonning biologik emas, balki madaniy evolyutsiyasining eng katta sakrashlaridan biri bo'ldi. VI. HOZIRGI ZAMON INSONI VA YANGI O'ZGARISHLAR 6.1. Genetika va tibbiyotdagi yutuqlar XX–XXI asrlarda genetika fanining rivojlanishi: • irsiy kasalliklarni aniqlash, • inson genomini o'rganish, • sun'iy intellekt yordamida tibbiy tashxislar kabi yutuqlarga olib keldi. 6.2. Texnologik yuksalish Kompyuter texnologiyalari, internet, sun'iy intellekt, robotlar inson hayot tarzini tubdan o'zgartirdi. Bu jarayon madaniy evolyutsiyaning eng tezkor bosqichiga aylanmoqda. 6.3. Antropogen omillar Global isish, ekologik muammolar, urbanizatsiya, migratsiya kabi omillar zamonaviy insonning kelajakdagi rivojlanishiga ta'sir qilmoqda. 6.4. Kelajak evolyutsiyasi ehtimollari Ilmiy taxminlarga ko'ra, kelajakda insonning evolyutsiyasi quyidagi yo'nalishlarda davom etishi mumkin: • gen tahrirlash orqali biologik imkoniyatlarning kengayishi, • kibernetik implantlar bilan integratsiya, • aqliy salohiyatni oshirish, • uzoq umr ko'rish.

XULOSA

Inson evolyutsiyasi paleolit davridan hozirgi zamongacha bo'lgan millionlab yillik tarixni o'z ichiga oladi. Bu jarayon davomida ajdodlarimiz tabiatning keskin o'zgarishlari, iqlim muhitining og'ir sharoitlari, hayvonlar bilan kurash, oziq-ovqat tanqisligi kabi ko'plab sinovlardan o'tgan. Dastlab maymunsimon mavjudot bo'lgan hominidlarning tik yurishga o'tishi, qo'llarning bo'shashi, miya hajmining doimiy o'sishi, mehnat qurollarining yaratilishi insoniyat taraqqiyotining asosiy poydevorini tashkil etgan. Paleolit davrida olovni boshqarish, guruh bo'lib yashash, nutqning paydo bo'lishi, ijtimoiy muloqotning murakkablashuvi va ilk san'at namunalari paydo bo'lishi inson tafakkurining yuksalib borayotganidan dalolat beradi.

Neolit davriga kelib odamzot dehqonchilik va chorvachilikni o'rgandi, bu esa doimiy yashash joylarining shakllanishiga, qishloqlar va ilk shaharlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Mulkchilik va mehnat taqsimotining kuchayishi ijtimoiy tabaqalanishni yuzaga keltirdi. Keyinchalik qadimgi sivilizatsiyalarda yozuv, qonunlar, murakkab boshqaruv tizimlari shakllandi. Antik davr esa inson aqlining eng yuksak pog'onalaridan birini tashkil qilib, ilm-fan, falsafa, san'at, me'morchilikda ulkan yutuqlar yaratdi.

O'rta asrlarda Sharq ilm-fani jadal rivojlanib, matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo, falsafaga katta hissa qo'shdi. Uyg'onish davri va Buyuk geografik kashfiyotlar esa inson tafakkurining yana bir bor uyg'onishiga sabab bo'ldi. Sanoat inqilobi insoniyat tarixidagi eng keskin burilishlardan biri bo'lib, texnologiya, ishlab chiqarish, transport va kommunikatsiyaning rivojlanishiga keng yo'l ochdi. Bu jarayon jamiyatni tubdan o'zgartirdi va zamonaviy dunyoning shakllanishiga asos bo'ldi.

XX va XXI asrlarda texnologiya, informatika, genetika, tibbiyot va kosmik tadqiqotlar mislsiz rivojlanib, insoniyatni tamomila yangi bosqichga olib chiqdi. Bugungi kunda inson evolyutsiyasi faqat biologik jarayon emas, balki madaniy, texnologik va intellektual rivojlanish bilan chambarchas bog'langan murakkab tizimdir. Inson o'z atrof-muhitiga ta'sir qilishda ulkan kuchga ega bo'lib qoldi, biroq bu kuch bilan birga global iqlim o'zgarishi, ekologik muammolar, texnologik xavfsizlik, resurslar tanqisligi kabi jiddiy muammolar ham paydo bo'lmoqda.

Xulosa qilib aytganda, insoniyatning bugungi taraqqiyoti bir kunda yoki bir asrda yuzaga kelgan emas. Bu millionlab yillar davomida sodir bo'lgan biologik, ijtimoiy, madaniy va texnologik o'zgarishlarning murakkab natijasidir. Paleolit davrida boshlangan oddiy o'zgarishlar hozirgi kunda insonni Yer yuzidagi eng rivojlangan, eng ijodkor va eng mas'uliyatli mavjudotga aylantirdi. Kelajakda esa inson evolyutsiyasi yangi qirralar bilan davom etishi, biotexnologiya, sun'iy intellekt va genetik muhandislik natijasida yanada murakkablashishi ehtimoldan xoli emas. Insoniyatning kelajagi unga bog'liq bo'lib, tabiatni

asrash, ilm-fanni rivojlantirish, global muammolarga mas’uliyat bilan yondashish eng muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Johanson, Donald. Lucy: The Beginnings of Humankind.
2. Leakey, Richard. The Making of Mankind.
3. Tattersall, Ian. The Fossil Trail: How We Know What We Think We Know About Human Evolution.
4. Klein, Richard. The Human Career: Human Biological and Cultural Origins.
5. Harari, Yuval Noah. Sapiens: A Brief History of Humankind.
6. Harris, Marvin. Culture, People, Nature: An Introduction to General Anthropology.
7. Goodall, Jane. In the Shadow of Man.
8. Diamond, Jared. Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies.
9. G‘ofurov, B. Qadimgi Sivilizatsiyalar Tarixi.
10. Yuryev, A. Antropogenez: Insonning Kelib Chiqishi.
11. Pavlov, P. Insonning Yaratilish Tarixi va Biologik Taraqqiyoti.
12. Wrangham, Richard. Catching Fire: How Cooking Made Us Human.
13. Foley, Robert. Humans Before Humanity.
14. Dunbar, Robin. Human Evolution.
15. Howell, F. Clark. Early Man and the World.
16. Hublin, Jean-Jacques. The Origins of Neanderthals.
17. Holloway, Ralph. Brain Evolution in Early Hominins.
18. Leakey, Mary. Olduvai Gorge Excavations.
19. Boivin, N. Human Dispersal and Cultural Change.
20. Stringer, Chris. The Origin of Our Species.
21. Renfrew, Colin. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.
22. Erlikh, V. Dunyo Tarixi: Qadimgi Jamiyatlardan XXI Asrgacha.
23. Qodirov, M. O‘zbekiston Hududida Qadimgi Odamlarning Tarixi.
24. Barber, Elizabeth. The Mummies of Ürümchi.
25. Tatlin, A. Paleolit Davri Madaniyatlari Tarixi.